

Князян М. О., Буткова Г. В.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

ЗАСОБИ МОТИВАЦІЇ НОМІНАЦІЇ ПРІЗВИСЬК У ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ

В статті розкриті результати дослідження засобів мотивації номінації прізвиськ у Одеській області. Виявлено, що основою мотивації номінації є особливості характеру, вимови, зовнішності, поведінки, діяльності особи.

Ключові слова: мотивація номінації, прізвисько, конотація.

В статье раскрыты результаты исследования средств мотивации номинации прозвищ в Одесской области. Выявлено, что основой мотивации номинации являются особенности характера, произношения, внешности, поведения, деятельности личности.

Ключевые слова: мотивация номинации, прозвище, коннотация.

The results of research of means to nomination's motivation of nicknames in the Odessa's district are exposed in the article. The basis of nomination's motivation is the particularities of character, appearance, pronunciation, conduct and activity of person.

Key words: motivation of nomination, nickname, connotation.

Характер комунікації сучасних українців, особливо в сільській місцевості, багато в чому визначається вживанням неофіційних імен. Саме тому є актуальною проблема висвітлення мотивації номінації, словотворення та особливостей функціонування прізвиськ у українській мові. Ця проблема пов'язана з таким важливим науковим завданням, як дослідження мотиваційної основи антропонімії. Вивчення засобів мотивації номінації прізвиськ дозволяє поглибити уявлення про закономірності розвитку ономазіології української мови, розкрити ті засоби, котрі активно вживаються для ідентифікації та диференціації людини в соціальному оточенні.

Аналіз наукового фонду дозволяє окреслити такі напрями висвітлення цієї проблеми: методологічні засади мотивації номінації (О. Карпенко, Ю. Карпенко, Т. Кияк, О. Селіванова), класифікація засобів номінації прізвиськ і прізвиськ у різних регіонах України (Б. Близнюк, М. Будз, Г. Ліщинська, М. Микитин-Дружинець, Ю. Новікова, Р. Осташ), мотиваційна база номінації прізвиськ у російськомовних селах Одеської області (Л. Баранник, Н. Швецова).

Поряд з цим, проблема розкриття своєрідності номінації прізвиськ у українській мові у південних регіонах України залишається поза уваги науковців. Отже, наявність суперечностей між необхідністю розкриття мотивації номінації неофіційних імен українців, що пояснюється активним використанням цих онімів у комунікації, а також їх функцією у висвітленні особливостей світогляду, менталітету, духовності нашого народу – з одного боку, та відсутністю науково-теоретичного доробку з окресленої проблематики – з іншого боку, зумовило мету статті: виявлення, систематизація, класифікація прізвиськ Одеської області відповідно до засобів мотивації номінації.

Дослідження джерел з когнітивної ономазіології свідчить, що мотивація є розумовою операцією встановлення семантичної та формальної залежності між мотиватором і мотивованим знаком на підставі зв'язків різних компонентів знань про позначуване в свідомості народу [11, с. 480]. Залежно від статусу мотиватора в структурі знань про позначене О. Селіванова диференціює мотивацію відповідно до таких типів: пропозиційний, асоціативний, модусний, змішаний, концептуально-інтеграційний [11].

Прізвиська, як відомо (Н. Швецова), є видом антропонімів, неофіційним ім'ям людини, що дається відповідно до особливостей її характеру, звичок, зовнішнього виду, поведінки, певної події в житті, професії або інших ознак. Ці оніми виконують такі функції в мові, як номінація, ідентифікація, диференціація, індивідуалізація. Науковці (Б. Близнюк, М. Будз, М. Микитин-Дружинець, Г. Ліщинська, Р. Осташ) підкреслюють, що прізвиська завжди містять у концентрованому вигляді інформацію про свого носія; вони передбачають формування поняття про об'єкт як перший етап номінації.

З метою класифікації неофіційних імен Одеської області нами було проаналізовано 135 прізвиськ, зібраних на основі інтерв'ювання й бесід з мешканцями сіл Козацьке, Красна Коса, Стара Царичанка, Старокозаче, Удобрне Білгород-Дністровського району.

Дослідження зібраних матеріалів дозволило дійти висновку, що в основі мотивації прізвиськ полягають, насамперед, якості характеру, фізичні вади, рід заняття. При цьому прізвиська, похідні від зоонімів, указують як на моральні риси, так і на особливості зовнішнього вигляду людини. Вживаються й прізвиська, утворені на основі імен казкових персонажів, церковних термінів, географічних назв.

Дослідження мотивації номінації прізвиськ дозволяє стверджувати, що розповсюдженими є ті оніми, які вказують на певні недоліки людини (25 %). Ці негативні якості характеру засуджуються оточенням, що й пояснює pejоративну конотацію неофіційних імен. Так, розповсюдженими є випадки, коли зневажливими прізвиськами називають людей неохайних, наприклад, "Замурзаний", "Мазло", "Припудрений" (той, що є насправді неакуратним, не може впоратися зі своїм господарством, але, при цьому, є пихатим, намагається повчати інших). Має місце антонімічне вживання певного слова: наприклад, від дієслова "годитися", яке означає в українській мові "бути на що-небудь придатним, задовольняти певні вимоги" [3, с. 188], виникло прізвисько "Годжі" (похідне від нього "Годжиха") для позначення неакуратної, нездатної вести хазяйство родини. Мешканку Ганну із села Красна Коса за її схильність довго спати охрестили "Ганнасона"; за аналогією з цим прізвиськом її дочку Марію стали називати "Марсона". "Бариня Зіна" – прізвисько жінки, яка все життя займалася торгівлею рибою, не працюючи разом з іншими в колгоспі; в селі Красна Коса таку поведінку вважали непристойною, за що жінку назвали "Баринею" й додали маловживане в цій місцевості, "благородне" (в переносному сенсі) ім'я "Зіна". Агресивні люди, до яких з обережністю ставилися односельчани, отримали прізвиська "Бомбоїди" (від словосполучення "бомби їдять") та

“Бонді” (від “бандити”). Нахабного чоловіка, який поводив себе зухвало, не зважав на негативну оцінку своєї поведінки з боку односельчан, назвали “Трактор”. “Прищиком” став чоловік запальний, нестриманий, який завжди активно висловлював своє невдоволення сусідами. В селі Красна Коса сім’ю, члени якої є сварливими, називають “Клекотнями” (від “клекотати” – “бурхати, вирувати, шумувати (про рідину)” [3, с. 432]. В селі Стара Царичанка люди, котрі дорікали іншим за певні недоліки, повчали їх, отримали прізвиська “Клюваки” (від “кловати”), “Штрички” (від “штрикати”). Негативне ставлення односельчан викликають пихаті й гордовиті особи, що й спричинило появу таких іронічних прізвиськ, утворених на основі антонімії, як “Герой”, “Ангел”, “Цар” (село Стара Царичанка). Неспритним людям дали прізвиська “Безрукий”, “Розкаряка”; неорганізовану та незграбну жінку назвали “Ракева” (від іменника “рак” – членистоногої прісноводної тварини, яка символізує у місцевих мешканців повільну, неспритну, немоторну істоту). Балакливі люди, які переливають з пустого в порожнє, викликають різке засудження оточення, що й зумовлює прізвиська нежоративного характеру, наприклад, “Сюсюкалка”, “Свистулька”, “Дриндер” (від дієслова “дернчати”, тобто багато говорити), “Тронка” (як відомо, тронка – це дзвіночок, що його чабани вішають на шию тваринам, аби їх легше було розшукувати в темряві) (село Красна Коса). “Драк” (від дієслова “дратувати”) – прізвисько чоловіка, який зачіпав інших, робив зауваження, глузував; в цьому ж селі “Жужою” називають колишню вчительку, яка всіх повчає та дає вказівки (від російського дієслова “жужжать”). А жінку, яка боялася грому, – “Боюсихою” (від дієслова “боятися”).

Односельчани завжди звертали увагу на певні вади інших людей. Ці фізичні недоліки слугували основою ідентифікації особи, що й пояснює значну кількість (9 %) тих прізвиськ, що вказують, наприклад, на колір й риси обличчя, ходу, зріст, вагу, вимову тощо. Так, протягом декількох поколінь членів сім’ї, прадід яких мав нетиповий червоний відтінок обличчя, називають “Красенькими” (село Красна Коса). З цієї ж причини в селі Стара Царичанка виникло прізвисько “Калінка” (від червоного кольору калини). До ім’я кульгавої жінки додали прізвисько “Кривенька” (“Катя Кривенька”); вади ходи відображаються також у прізвиську “Хитун” (від дієслова “хитатися” – “рухатися з боку на бік”). Низького на зріст чоловіка назвали “Кабичка” (від іменника “кабиця” – “відкрита літня піч у дворі або в садку” [3, с. 408]); кабиці в Бессарабії є невеликими, зручними для виготовлення влітку варення, консервування фруктів та овочів. Високому на зріст чоловіку дали прізвисько “Глечик” (від виду витягнутих, вузьких у верхній частині глечиків, котрі використовуються для молока, вина, соків) (село Удобне). В селі Старокозаче слово “капшанка” (на півдні України капшанка є видом крупної дини) вживається як прізвисько повної, огрядної жінки.

Певна кількість прізвиськ (14 %) відображає недоліки вимови особи. Так, чоловіка-заїку Миколая називають у селі Красна Коса “Кока-Коля” (від назви фірми з виготовлення напоїв та власного ім’я чоловіка на основі ономотопії). Неофіційне ім’я чоловіка-заїки “Бега” виникло від дієслова “бегетати” – “мекати”. Похідним від нього є іменник жіночого роду “Беджиха” (так називали дружину, доньок, навіть онучок цього мешканця села Красна Коса). Прізвиська давалися людям навіть на основі одиничного випадку неправильної вимови певних слів або словосполучень. Так, прізвисько “Багарати” отримала жінка, яка зробила фонетичну помилку в словосполученні “Бога ради”. Подібним є випадок утворення прізвиськ “Негай” (помилка у вимові слова “нехай”), “Бладика” (від фонетичної помилки в іменнику “владика”), “Куркуз” (від “картуз”). Чоловік, котрий часто вживав вигук “мей”, став називатися “Мейчик”. Людина, що вимовляла “тідій” замість “туди”, отримала неофіційне ім’я “Тідій”. Молодий хлопець, який назвав суху землю “сипьоц” (від “сипець” – “пересохла або суха земля” [3, с. 1125]), був охрещений “Сипьоц” (село Стара Царичанка). Вживання дієслова “регати” замість “ревіти” (в значенні “дуже голосно плакати, ридати” [3, с. 1019]) спричинило виникнення прізвиська “Рега”. Похідним від нього є прізвисько “Регафин”, яким називають одного з членів родини “Регів” (від “Рега” та “графин”) (село Красна Коса). Фонетичні й граматичні помилки в мовленні мешканців півдня Одеської області пояснюються багатонаціональним характером цієї місцевості. Так, в селі Удобне чоловік, який народився й виріс у Молдові, отримав прізвисько “Безбанька” (тобто “без банки”): людина палаталізувала приголосний “н” та вживала називний відмінок замість родового (“без банка”). Прізвисько “Драги” отримали члени болгарської сім’ї, які вживали в мовленні прикметний “драгий” (як відомо, “драгий” з болгарської мови перекладається як “коханий, дорогий”); похідним від цього оніма є прізвисько “Дражанчиха” (село Красна Коса). Прізвисько “Міхула” виникло від румунського ім’я Міхай одного з мешканців села Стара Царичанка. Мають місце й протилежні випадки, коли людина, використовуючи певне слово або граматичну форму відповідно до норм української мови в середовищі, в якому порушене нормативне вживання окремих лексичних одиниць або граматичних форм, також отримує відповідне прізвисько. В селі Стара Царичанка голова бригади трактористів, звертаючись до односельчан, у своїй доповіді правильно вжив слово “наприклад”. При цьому мешканці села в мовленні використовували русизм “наприклад”; результатом є виникнення прізвиська “Наприклад”. Подібний випадок мав місце з вживанням мешканцем цього ж села терміну “очерет”, що спричинило прізвисько “Очерет”.

Активно використовуються в неофіційній номінації зооніми (31 %), котрі вказують як на певні риси характеру, так і на особливості мовлення або зовнішнього вигляду людини. Зооніми переосмислюються людьми відповідно до тих негативних якостей, що асоціюються з певною твариною, птахом, комахою та домінують у характері особи. Наприклад, прізвиськами, які означають людину підступну й хитру, є такі: “Змія” (зла жінка), “Кицькан”, “Кицьканка” (лицемірні, хитрі люди), “Кіса” (похідне від нього “Кіосе”) (підступний, нечесний) (село Стара Царичанка). Впертого, нахабного чоловіка назвали “Бичок” (село Старокозаче), агресивних, жадібних, жорстоких людей – “Вовк”, “Вовчиха”, безцеремонного й підлого – “Крисняк” (село Красна Коса). Безхарактерних і слабівільних односельчан охрестили “Засць”, “Зайчиха”, впертих і тупих – “Магар” (від молдавського слова “магар” – “осел”) (село Красна Коса), легковажних і нерозсудливих – “Капря” (від молдавського слова “капря” – коза), “Коники” (село Стара Царичанка). В якості неофіційних імен часто використовувалися й назви птахів, наприклад, “Баклан”, “Бакланиха” – для позначення корисливих, ненаситних односельчан, “Шпак”, “Шпачка”, “Шпачок” – жажерливих і жадібних (село Красна Коса). Прізвисько “Тава” отримала неорганізована, нерозторопна людина.

Похідний від нього онім "Гаврош" означає забудькуватого чоловіка (село Красна Коса). "Ворона" – прізвисько сварливої, недоброзичливої жінки, "Деркач" – чоловіка, що повчає інших, "Сорока" – базіки, яка поширює плітки. На чоловіка задиркуватого, запального, який часто вдавався до сварки й бійки, призвали "Півник", на агресивного, котрий прагнув командувати іншими, – "Гусак". Повільні, мляві, неквапливі люди стали називатися "Качка", "Качур" (село Красна Коса), на протигагу їм поквапливі й безладні – "Горобець", "Горобчиха", а метушлива й неуважна жінка – "Курочка" (село Стара Царичанка). Похмурі, непривітні, відлюдні мешканці цього ж села мають прізвисько "Сова", "Совчиха". В селі Красна Коса, в якому є розвинутим рибальство, вживаються прізвиська, в основі яких – назви риб ("Карась", "Короп"). Від назв комах маємо лише одне прізвисько – "Комарик" (чоловік, який таїть несподівану неприємність, підступний, сварливий). Меншою є кількість прізвиськ, похідних від зоонімів, котрі розкривають особливості зовнішнього вигляду й своєрідність мовлення, наприклад, "Бугай", "Бужор" (від молдавського "бужор" – те ж саме, що й "бугай") – міцний, сильний, кремезний чоловік (село Старокозаче), "Муркет", "Муркутан" – це той, хто розмовляє, наче "муркотить", тобто має певні особливості вимови (село Стара Царичанка). Від назви птаха маємо прізвисько "Рябчики" (обличчя є рябим, у веснянках) (село Козацьке), від назви риби – "Сомик" (обличчя носія прізвиська є маленьким, але широким, як у сома), від назви комахи – "Жучиха" (жінка має своєрідність вимови шиплячих приголосних) (село Красна Коса).

Розповсюдженими є прізвиська, котрі виникли на основі заняття або професії особи (5 %). Так, у селі Красна Коса "Гучі" (від діалектизму "гуч" – кінь) – це люди, що розводили коней, "Гребтики" – це ті, що були гребцями на риболовлях, "Копка" – робітники, яких люди часто наймали для перекопування городів. "Майором" назвали чоловіка, що в Радянській армії служив у чині майора, "Хліборобом" – того, який працював комбайнером. В селі Стара Царичанка прізвисько "Бомбардир" отримав чоловік, який у Другу світову війну служив у артилерійських військах, "Драгун" – людина, один з предків якої за часів Російської імперії прислужував офіцеру драгунського полку.

Мають місце й прізвиська, похідні від імен казкових персонажів (2 %), наприклад, в селі Красна Коса "Бурагіно" означає метушливого, непослідовного чоловіка, "Леопольд" – працювиту, миролюбну людину, "Мальвіна" – спокійну, врівноважену, організовану жінку.

З усієї вибірки прізвиськ лише 2 % є похідними від церковних імен або термінів. Так, "Маковей" – прізвисько чоловіка, що народився на це свято. Неофіційне ім'я "Мамонт" виникло від церковного терміну "мамона": окреслене прізвисько дав сільський священик чоловіку, якому він заздрив за його грамотність, здатність захистити інтереси односельчан, виступати проти зажерливості інших (село Стара Царичанка). Прізвисько "Штунда" вживали, коли йшлося про родину сектантів (похідне від російського дієслова "штудировать" – вивчати (в значенні "вивчати релігійні тексти")) (село Красна Коса).

Від географічних назв маємо одне неофіційне ім'я (що складає 1 %) – "Шкабарда" (від неправильної вимови носієм прізвиська топоніма "Кабарда").

Прізвиська отонімичного характеру, утворені на базі офіційного ім'я (прізвище, ім'я, по батькові), є поширеними не лише в селах, але й у містах. У нашій вибірці такими прізвиськами є "Гриня" (від прізвища Гринько), "Коша" (від прізвища Кошовенко), "Крава" (від прізвища Кравченко), "Кузя" (від прізвища Кузміньський), "Марахоня" (від прізвища Мараховська), "Матільда" (від імені Марія; похідне від нього – "Матільдон"), "Мирончик" (від форми по батькові "Миронович"), "Шльомба" (від прізвища Шльонський), "Шуліка" (від прізвища Шуляков), "Штурман" (від прізвища Штурмінський). Загальна частина прізвиськ цього типу складає 9 %.

Зустрічаються й прізвиська, котрі створені від назви національності або країни (2 %), наприклад, "Чешка", "Чешчиха" – неофіційне ім'я членів сім'ї, що має чеське коріння, "Франц" (усічення від "француз") – родини, предки якої захоплювалися всім французьким.

Отже, аналіз прізвиськ свідчить, що основними групами мотивації номінації є характер (25 %), вимова (14 %), зовнішність (9 %), професія (5 %), національність (2 %). Прізвиська мотивовані схожістю особи за поведінкою або зовнішнім виглядом на певну тварину (31 %) або казкового персонажа (2 %). Зв'язок особи з певним релігійним святом (2 %), географічним об'єктом (1 %) також спричинює їх виникнення. Має місце в прізвиськотворенні й використання офіційного ім'я (9 %). Окреслені групи прізвиськ зберігаються за людиною протягом всього її життя та передаються наступним поколінням.

Дослідження засобів утворення прізвиськ виявило, що найбільш розповсюдженим є суфіксальний спосіб (33 %), наприклад: "Гребтик", "Губар", "Кабичка", "Калінка", "Кицьканка", "Мейчик", "Муркутан", "Прищик", "Рябчик", "Шпачок". Лексико-семантичний спосіб, а саме субстантивний, реалізується у 29 % прізвиськ (наприклад, "Ангел", "Бомбардир", "Бурагіно", "Вовк", "Герой", "Горобець", "Гусак", "Гава", "Заець", "Змія", "Карась", "Качка", "Качур", "Короп"). До ад'єктивного типу лексико-семантичного способу утворення прізвиськ відноситься лише 2 % слів ("Замурзаний", "Красенький", "Кривенька"). 4 % прізвиськ утворені лексико-семантичним способом у поєднанні із суфіксальним ("Бичок", "Глечик", "Комарик", "Коник", "Курочка", "Сомик"). Суфікс "их", що відбиває зневажливе ставлення до жінки – носія прізвиська, використано у 8 % прізвиськах ("Беджиха", "Боюсиха", "Годжиха", "Дражанчиха", "Чешчиха"). Безафіксний спосіб словотворення прізвиськ представлено усіченням (6 %) ("Бега", "Бондя", "Годж", "Драк", "Жужа", "Рега", "Франц", "Шпира") та складанням (5 %) ("Багарадя", "Безбавька", "Бомбоїд", "Ганнасона", "Марсона", "Регафин", "Тонкогуб"). Має місце вживання діалектизму (1 %) ("Гуч") та запозичених слів (3 %) ("Бужор", "Драги", "Магар", "Міхула").

Запропонований підхід до вивчення прізвиськ допомагає розкрити менталітет українського народу, який втілює в онімах такого типу свою енергію, моральні цінності, світоглядні позиції. Саме прізвиська демонструють ті недоліки, які протягом багатьох поколінь засуджувалися в суспільстві.

Перспективи дослідження полягають у порівняльному аналізі мотивації номінації прізвиськ українських, російських, молдавських, болгарських сіл Одеської області та виявлення особливостей словотворення неофіційних імен у поліетнічному просторі півдня України.

Література:

1. Баранник Л. Ф. Вариативность слова в русских островных говорах Юга Украины / Л. Ф. Баранник // Слов'янський збірник. – Одеса, 2003. – Вип. 10. – С. 212-221.
2. Близнюк Б., Будз М. Сучасні гуцульські прізвиська / Б. Близнюк, М. Будз // Наукові записки. – Кіровоград, 2001. – Вип. 37. – С. 32-36.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
4. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики: монографія / О. Ю. Карпенко. – Одеса: Астропринт, 2006. – 325 с.
5. Карпенко Ю. А. Имя собственное в художественной литературе / Ю. А. Карпенко // Филологические науки, 1986. – № 4. – С. 34-40.
6. Кияк Т. Мовна політика і термінознавство / Т. Кияк // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2044. – № 503. – С. 8-11.
7. Микитин-Дружинець М. Сучасні прізвиська Стрийщини / М. Микитин-Дружинець // Наукові записки. Філологічні науки (Мовознавство). – Вип.89 (3). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2010. – С.275-280.
8. Ліщинська Г. Сучасні прізвиська на Покутті / Г. Ліщинська // Наукові записки. – Кіровоград, 2001. – Вип.37. – С. 47-52.
9. Новикова Ю.М. Назви осіб за родинними стосунками в основах сучасних прізвищ Центральної і Східної Донеччини // Записки з ономастики. – Вип. 11: Зб. наук. праць / Відп. ред. Ю.О. Карпенко. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 41-52.
10. Остап Р. Из життя сучасних українських прізвиськ / Р. Остап // Наукові записки. Філологічні науки (Мовознавство). – Вип. 37. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2001. – С. 81-82.
11. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.
12. Швецова Н. Л. Прозвища и их мотивация в русских переселенческих говорах Одесщины / Н. Л. Швецова // Записки з ономастики: Зб. наук. пр. –Одеса, 2005. – Вип. 9. – С. 17-27.